

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Ғабит
МҮСІРЕПОВ

Ұлпан

12006

16634 к

RARITY

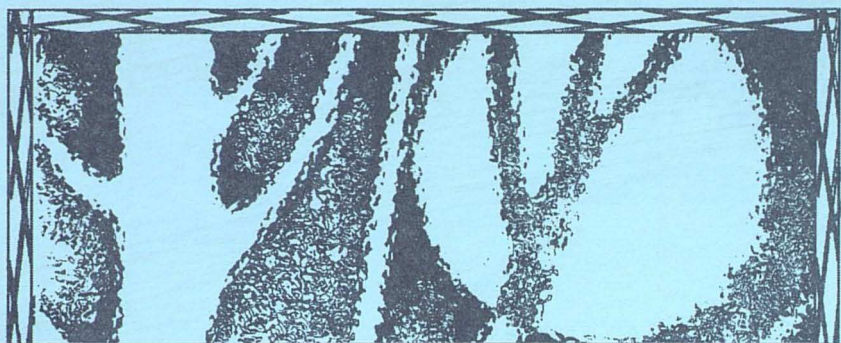
PUBLISHING
COMPANY LTD

Ғабит Мүсірепов

Ұлпан

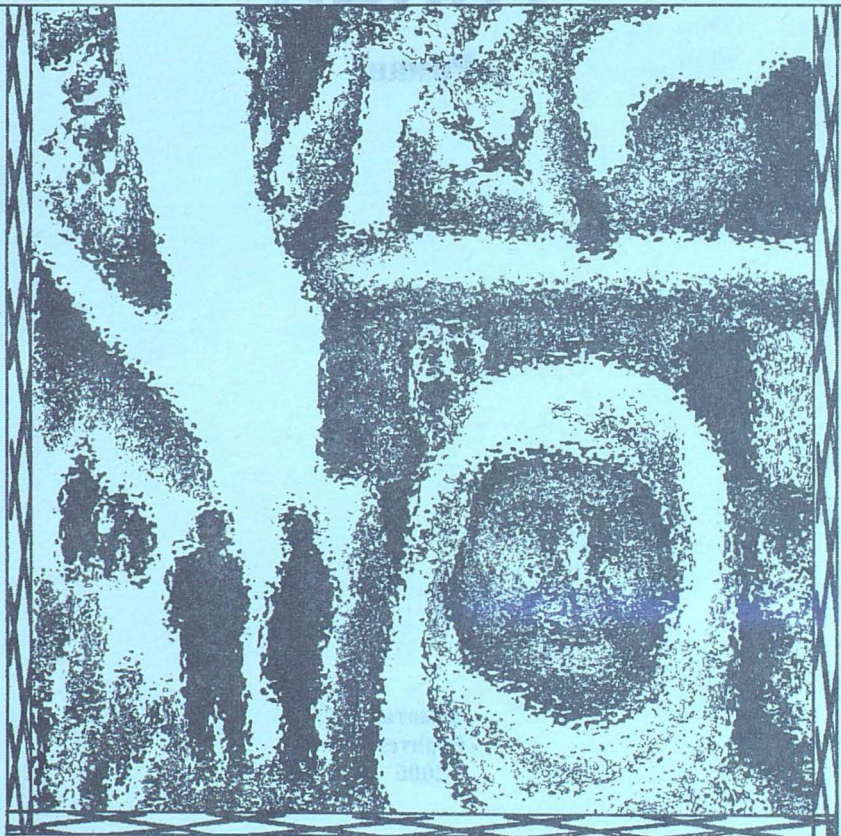
Роман

**Алматы
«Раритет»
2006**

ГОЛОСЫ ИДЕЙ

ИДЕИ

ИДЕИ
ИДЕИ
ИДЕИ

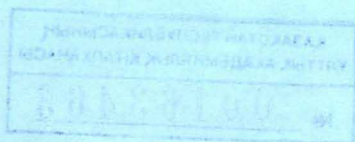

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Ғабит
МҮСІРЕПОВ

Ұлпан

Роман

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

ББК 84Қаз7-44

М88

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
бағдарламасы бойынша шығарылды

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған *З.Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған *А.Тіленшиев*

Мүсірепов Ғ.

М88 Ұлпан: Роман. — Алматы: Раритет, 2006. — 256 бет. —
«Алтын қор» кітапханасы.

ISBN 9965-770-13-1

Қазақтың ұзақ ғасырлық ұзын ырға тарихында көреген көсемдігімен де, айрықша адал адамгершілік ақыл-парасатымен де Халық анасы атанған, тіпті тұтас бір рулы елдің ұранына айналып кеткен әйелдер бар.

Ұсынылып отырған роман кейіпкері Ұлпан да сондай ұлы өжелеріміз санатынан. «Бес болыс елге» беделі жүріп тұрған Есенеі бидің көзі тірісінде оның өз тілегімен «осы күнгі Есенеі» атанып, жұртына жерін түгел бөліп берген, қысқы үйлер салдырған, жер емшегін емуге үйреткен, мал-мүлкін қарашыларға қалдырмай үлестірген, медресе ашқан Ұлпанды, қазіргі тілмен айтқанда, «реформатор әйел» деуге болады. Осы тұрғыда ол өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен жарқын да қайғылы бейне тұлғасында көрінеді.

ББК 84Қаз7-44

М $\frac{4702250201-07}{413(05)-06}$

ISBN 9965-770-13-1

© «Раритет» БК, 2006
© Безендірген Б. Серікбай, 2006

ҒАБИТ ҒИБРАТЫ (Алғы сөз орнына)

* * *

...Ғабиттің жазушылығының, тұтас алғанда, өзіне тән бірнеше өзгешеліктері бар: бірінші — бойына сіңбеген тақырыпқа жармаспайды; екінші — бойына сіңірген тақырыбын тез жазып тастауға асықпайды, сондықтан шығармаларының шикісі аз болады; үшінші — жазатын тақырыбына күй таңдайды, күйі жетпесе, игерген тақырыбын да жаза қоймайды; төртінші — шығармасына өте ұқыпты, сондықтан хал-қадірі жеткенше олпы-солпысыз шығарады; бесінші — тілге үнемшіл, сипаттап, суреттеп отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды; алтыншы — жарқылдақ сөздерді көбірек қолданып, шешен сөйлеуге тырысады; жетінші — адам портретін жасауға қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі.

Сәбит МҰҚАНОВ

* * *

...Бір «Қыран жырының» өзі батпандаған баталы ойға, аталы ақылға, дуалы сөзге толы адамдық асыл қасиет пен шынайы адамгершілікті көксеген жыр екендігін дәлелден жатудың өзі артық! Немесе «Кездеспей кеткен бір бейнеде» Сәкен заманының ғана шытырман да шығалаңды шындығы суреттелген деп қана қарап отырудың өзі әбестік болар еді. Бұл шығарманың өміршеңдігі бүгінгі күннің шындығына да, ертеңгі мен келер уақытқа да қатысты қауқарлы ойлар қалауын тауып айтылуында...

Ғабеннің «Өмір жорығы» атты философиялық ойға құрылған әңгімесі табиғат құдіретіне бас ию ғана емес, қазіргінің жалғасы, болашақтың тұтқасы жас ұрпақты

дүниеге әкелуге сүйіспеншілік пен оған деген жауапкершілік, аналық, әкелік сезімдерді қастерлеу туралы сыр десе де болғандай...

Ғ.Мүсірепов сынды сегіз қырлы суреткер — ХХ ғасырдағы қазақ көркемдік ойының даму тарихындағы айрықша құбылыс, қайталанбас тарихи құбылыс. Сондықтан да ендігі жерде Ғ.Мүсіреповтің қазақ тарихындағы тұрпаты бөлек тұлғасын ғана мақтаныш етіп қоймай, Мүсіреповтің рухани мәдениетіміздің дамуындағы тарихи тағылымы дегенді де алғы шарт ретінде қоса айтатын боламыз... Біз Мүсіреповті тану арқылы өзімізді өзіміз танитындығымызды да атап айтқан жөн. Оның себебі Ғ.Мүсірепов өткенді бүгінгіге көркемдік тұрғыдан танытушы, яғни кешегі арқылы бүгінгіге бізді ойландырушы ғана емес, және бүгінгі арқылы болашақта да ой қозғаушы екендігінде.

Сағат ӘШІМБАЕВ

* * *

Мүсіреповтің пьесалары, романдары, әңгімелері әдебиетіміздің үлкен жанрлары — проза мен драматургияның санын ғана толықтырып тұрған жоқ, сол жанрларды, өрісін кеңітіп, жаңа белеске көтеріп тұр... Мүсірепов жас әдебиет тіліміздің қалыптасуына, дамуына үлкен еңбек сіңірді. Ол өзіндік стиль тауып қана қоймай, халықтың бай тілінің негізінен биік мәдениетті әдеби тіл жасауда, тіл образдарының жасырын сырын ашып, көркем бейне жасауда, яғни тіл құрамын шебер пайдалана білуде қазақ жазушыларына елеулі әсер етті. Ғабит тілі техникалық жағынан ғана бай емес, сонымен бірге бояу, сурет, бейне, ой жағынан да әсерлі, бай.

Тахауи АХТАНОВ

* * *

Ол ана тілінің таза болуына, сөздердің өз орнына қаланып, дұрыс қолданылуына, қорының молая беруіне назар аудартын. Ол өзінің соңғы бір баяндамасын тіл мәселесіне арнаған еді. Тіл болмаса, халық болмайтынын жас ұрпақтың жадына мықтап құйған еді... Ол керемет стилист еді. «Стиль — адам» дейтін болсақ, оның стилінен өзінің сұлу жаны жарқырап, нұрын шашып тұрғандай.

Сырбай МӘУЛЕНОВ

РОМАН

«Әйел тұрмай, еркек оянбайды».

Қазақ мәтелі.

БІРІНШІ БӨЛІМ

I

Еснейдің төрт қос жылқысы Қаршығалы шұбарына жақындап келіп, қапталдай төніп қалып еді. Тақырланып қалған жазғы жайлаудан келе жатқан жылқы карауытқан қалың орманды, өзекті-шілікті өңірге тұяғы тиген сон-ақ, ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.

Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар кара отты шұбарға жақын ұстама-сан — «Байлық — бір жұттық, батыр — бір октық». кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?.. Несімен қазақ?..

Есней қазір қаптап-қапталдап, жер түгін тістелей жылжып келе жатқан байлығының алдында едәуір жерде, биіктеу жотаның қырқасында ат үстінде тұр. Көз жетпес көкжиекке дейін созылып-керіліп жатқан кең алқап шын-ақ мақтағандай екен. Жота-жота қалың ормандар. Өзекті-шілікті, тұяқ тимеген кара отты кең шиыр. Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін өлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп, ірге тепкеніне байдың көңілі әбден тоятпағандай.

Еснейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі — жамағайын «түрікпен» Мүсіреп. Алдай елінен аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да, Еснейдің қоныстасы Бекентай батыр және Еснейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, түрікпен Мүсірептің туған інісі Кенжетай.

«Түрікпен» Мүсіреп аздап сыбызғы тартады. «Бозінген», «Бозмұнай», «Сүйір батыр», «Алқакөл», «Алғашқым» деген күйлері бар. Одан соңғы құмары — бір жақсы ат, қонымды киім, серілеу адам. Қалталарында қалампыр жүреді... Әлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды.

Алдай Мүсіреп — аңшы адам. Балдаққа сүйеген оң қолында «түлкі перісі» атанған томағалы қара бүркіт, арқасында жалғыз оқ, ширақты шиті мылтық. Азырақ асыра сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін адам.

Күн кешкіре келе бұлыңғырланып түр еді, ұзамай қар қапалақтай бастады. Есеней алыстан көз тігіп келіп тоқтаған жерін мақтап-мақұлдағанын күткендей жолдастарына қарады.

Осынау кең қорықты Есенейдің есіне алғаш салған аңшы Мүсіреп еді. Сонысын тағы бір ескертіп қалғысы келіп, Есенейге қарай еңсеріле бұрылып:

— Аға сұлтан пірім-ау! Айтпап па едім? Қысқа қарай жылқы баласына бұдан артық жер болмайды, иесіз жатқан жер! Бір қыс жайладың болды, аға сұлтанның шұбары атанады да, балаңның баласына дейін кете барады! — деді.

Есеней оның сөзін аяқтатпай, екінші Мүсірепке қарады. Осы бір «аға сұлтан», «балаңның баласына» деген сөздер Есенейге шаншудай қадалатынын ақ көңіл аңшы аңдамай-ақ қойды. Аға сұлтан болғысы келіп бола алмай қалған адамға, екі ұлы бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екенін жарамсақ аңшы түсінбесе керек. Атақ құмар, лақап құмардың сөзін қайталай береді.

Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып, Есенейге екі түлкі, үш бірдей қара қылшық күзен байлап еді, сонысын арқаланып, кимелеп сөйлейді. Биыл, міне, жер қарадан қасына еріп, Есенейдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр. Өзі де аң құмар Есеней оның бетін біржола қайтарып тастайтын қатты сөз айтпай келеді. Қолын аз ғана сермеп тоқтатып тастайды, бар болғаны сол-ақ...

— Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр. Бірақ осы күні иесіз жер бар ма, бір иесі бар шығар, — деп «түрікпен» Мүсіреп аз кідіріп қалып еді, аңшы Мүсіреп тағы киіп кетті:

— Жок, жоқ! Иесіз демедім бе. Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, тәңірі! Қасқыры мен түлкісінің ен-таңбасына дейін білемін. Құдай біледі деп айтайын, «Қаршығалыда» үш мың қасқыр, бес мың түлкі, он екі мың күзен, жеті мың қоян бар!..

«Түрікпен» Мүсіреп адасына қарап қағытып қалды:

— Ақ құр, кара құрларын санамаған екенсіз, Мүсеке!

— Үш мың қасқыры болса, менің жылқымды бір қыста жеп тауыспас па екен? — деп Еселей де қалжыңдады.

Кенжетай ағасына қарап, ну орманның орта тұсын көзімен нұсқады. Мүсіреп інісінің нұсқаған жағына қарап:

— Сонау қалыңның орта тұсында үш жерден түтін көріне ме деймін, — деді Еселейге бұрылып. — Өне бір салт аттылар да көрінді.

Үш салт атты қатты жүріп келеді. Біреуі алдарақ, екеуі кейінірек. Алдыңғының аты не жорға, не қу тірсек желісті болу керек. Кейінгі екеуі ара-тұра шауып алып ілесіп келеді.

Алдыңғы жігіт ағызған бойы жотаның қырқасында тұрған топтың алдына жақындап келіп, сөйлеп кетті:

— Армысыздар, ағалар!.. Қаршығалы шұбарын паналап қонып қалған үш ауыл кірме Күрлеуіттің арызын айта келдік... Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз... Сорлының зары арлыға кездескей деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен...

Аңшы Мүсіреп Еселейге жарамсақтанып, жігіттің арызын аяқтатпай киіп кетті:

— Тоқта деген соң, сүйреңдемей, тоқта, бала! Аулына сәлем айт: Еселей аға сұлтанның ат тұмсығын тіреген жеріне таласып өуре болмасын! — деді.

Жігіт те іркілген жоқ:

— Еселейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз...

— Мына көргенсіз кімнің атын атап тұр өзі! Құйрығыңды түріп тастап, дүрелеп алсын деп тұрмысың? — деп анайы аңшы атын тебініп-тебініп қалды. Еселей қолын сермеп тоқтатпағанда, әлденеге ұрынып қалатын жайы бар.

Жас жігіт бұл жолы сөз қайтарған жоқ. Басын төмен иіп, арызына жауап күтіп қалды.

Осындай өжет жастарды Есенеі қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінде нәр де, зәр де бар екен. Осылай өсірермін деп үміт еткен екі ұлы қара шешектен бір күнде қайтыс болғалы осындай уытты жасқа қызыға қарап қалушы еді. Өзімен рулас он ауыл Сибанның ішінде үміт етер өреннің бәрін де сыртынан бақылай жүретін. Бала жігітке қызыға тұрып, «түрікпен» Мүсірепке қарады — жылы жауап бер дегендей еді.

«Түрікпен» Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған. «Кірме Күрлеуіт» дегеніне қарағанда, арыз айта жіберіп отырған қай бір бай ауыл дейсің. Сөз білер ақсақалы да болмаған-ау.

— Шырағым, арызың аяқсыз қалмас, — деді ол, — аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. «Түсі игіден түңілме» дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Әттең, ашынғандықтан болса да, азды-көпті асқақтай сөйлегенің де болды. Ауылыңа мұны да айта барарсың.

Бала жігіт бұл жолы да тез жауап қайырды:

— Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. «Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар» деген бар ғой. Міне айыбым! — деп атынан түсе қалып, ұзын шылбырын Кенжетайға қарай серпіп жіберді. — Әйтеуір, ат жетелеп жүр екенсің, мынаны да жетелей жүр.

Содан соң екі жолдасының бірін түсіріп, соның атына мініп алды да, жөнеле берді.

— Кешіре көріңіздер, ағалар...

Жолдастары бір атқа мінгесіп кетті.

Есенеі ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды. Бір сөтке баласыздығы бойын билеп, бар ойы сол бала жігіттің соңынан кетіп бара жатқандай еді.

— Қап, құйрығын түріп жіберіп, дүрелеп алу керек еді өзін! — деді аншы Мүсіреп, қайта қызына бастап. «Құйрығын түріп» дегенді тауып айттым деп тағы қайталады.

— Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен! — деп «түрікпен» Мүсіреп Есенеіге қарады.

— Қыз? — Күні бойы Есенеідің аузынан шыққан екінші сөзі осы еді.

— Ие, қыз!.. «Міне айыбым!» дегенде, көз құйрығымен өзінді бір шарпып өткенде неғып байқамадың? Шар-

пып емес-ау, көз қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!..

— Ай, түрікпен-ай, жер ортаға жақындап қалсаң ең қыз-келіншек дегенде қырағысың-ау! — деді Есенеіге Мете екені белгісіз, мақтағандай еді.

Аңшы Мүсіреп шошып кетті.

— Қыз болса, мені Құдай ұрды төбемнен! — деді. — Мен масқара болдым. Бұл — Артықбай батырдың қызы Ұлпан. Үйіне қонып кеткеніме ай толған жоқ. Ең болмаса, қара жорғасын танымай қалғанымды қарашы! Бір күн қасыма еріп жүріп, екі қаз байланып еді! Қарағым-ай, енді сенің бетіңе қалай қарармын! — Аңғал аңшы күйіп-пісіп, шошалақтады да қалды.

— Дүре сокқың келмеп пе еді? Бетіңе қарамай-ақ соға бересің де! — деп, өзі сасқалақтап қалған аңшыны «түрікпен» Мүсіреп біржола өлтіре салды.

— Артықбай батырдың қызы деймісің? — деді Есенеіге.

— Ойбай, аға сұлтан пірім-ау! Соның қызы Ұлпан. Мінер жақ артқы ақ бақай, маңдайында төбелі бар еу төгілмейтін қара жорға түр ғой, міне!..

Қыздың бір-ақ рет көз қиығын Есенеіге серпе тастап қарағанын «түрікпен» Мүсірептен басқа ешкім аңдамай қалған екен. Кешкірген бұлыңғыр күн, қапалақтаған қар... арыз айтуға қыз келер деп кім ойлаған! Келген бетінде кие сөйлеп, бәрінің көңілін сөзіне аударып әкеткен Ұлпан қыз екендігін аңдатпауға тырысып еді. Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, аты шулы өділ би атанған Есенеіге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген.

Қыр жайлаулардан құлап келе жатқан Есенеідің жылқысы екенін ауылы біліп отырған. Қалың қара шұға жалбағай бет-аузын жауып кеткенімен, атандай қаракер аттың үстіндегі зор денелі адамның Есенеі екенін Ұлпан да ішінен таныған. Бес жасар кезінде көргені де, қорқатыны да есіне түскен. Бірақ өзін танытпай кетті.

Есенеі тобы аңырып қалды. Не істеу керек? Қара жорғаны қыздың айыбы деп қалай алып қалар? Сұңғыла қыз бұларға бір ұяларлық ұпай салып кетті емес пе! Ие, «Малым — жаным садағасы, жаным — арым садағасы» дейтін елдің нақылын еске алсаң, лайықты жұмыс болмапты. Есенеі жолдастарына қарады — «не істеу керек?».

— Артықбай батырға тізе көрсеткендей болып келгеніміздің өзі қандай айып! Қызының атын айыпқа алып қалғанымыз — екінші айып. Арыз айта келген қыздың атын айыпқа алып қалғанымыз айып біткеннің ішінде ел естімегені болар! — деп «түрікпен» Мүсіреп Есенеидің қара шешектен қара шұбар болып қалған бетіне тура қарады.

Есенеі өмірінде айып тартып көрмеген адам, айып-жазасы болған адамдарға қатал жаза кесуді жақтайтын би еді. Болмашыдан сүрінгеніне әрі күлкісі келеді, әрі шешімін таба алмай тұрғаны анық. Артықбай — оны бір рет намыс өлімінен айырып алған, екінші рет өлімнің өзінен айырып алған кәрі жолдасы, батыр адам.

— Қара жорғаның мойнына ат қосақтап қайтарған дұрыс болар! — деді «түрікпен» Мүсіреп.

— Айналайын адасым-ай, таптың, таптың! Менің кәрі бозымды бірге қосақтап жібер! — деді ақ көңіл аңшы.

Есенеі «жөнел!» деген бұйрығын Кенжетайға иегімен нұсқады.

— Артекеңе сәлем айт, ертең сәлем беріп қайтармын!

Өзі жетелеп жүрген Есенеидің Мүзбел дейтін торы төбел атын қара жорғамен бірге жетелеп алып, Кенжетай жөнеліп кетті.

Есенеі жолдастарына ендігі байламын айтты:

— Осы жоннан әрі бір жылқы тұяқ салмасын! Сәдірдің қосынан басқа қостардың екеуін Құсмұрынға қарай, төртінші қосты өзіміздің Ақжусак, Қараемен, Еламан көліне қарай аударыңдар. Сәдірдің қосы осы маңда қала тұрсын. Екі адас, менімен қаларсыңдар, Бекентай, сен Құсмұрын қосымен кетерсің...

Серіктері Есенеидің бұйрығын орындауға тарасып кетті, Есенеі өз қосын тіктіруге көлге қарай жалғыз бұрылды.

«Бұдан он жыл бұрын жер астындағының дыбысы елден бұрын маған жетуші еді, Артықбай батырға ұрынып қалғаным қартая бастағаным-ау! — деп ойлады Есенеі. — Әлде қадірім түсе бастағаны ма екен? Аңшының көпіртпесіне еріп кете бергенім қалай? Бұрын ғой ондайды өзім анықтатып алушы едім!».

Жаңағы аз оқиға Есенеидің көз алдына бұдан он бес жыл бұрын өткен оқиғаларды әкелді. Артықбай батырдың ерекше бір ерліктерін еске түсірді. Ол бейбіт елді

қайта-қайта шауып, қайта-қайта талан-таражға салған Кенесары төренің лаңы болатын.

Кенесары орыс шекарасынан шеткей отырған Керей — Уақ елдерін екі рет шауып әкетті.

— Кенесарыны хан сайлауға риза болса, ақ сақал, қара сақал билері тез жетсін! — деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса, шауып әкетеді. Жылқыға құмар, қыз-келіншекке құмар.

Тобыл, Бағлан, Стап, Кпитан қалаларына жақын отырған бес болыс Керей — Уақтың шетірек отыратындарын әлденеше рет шауып әкетті. Бұл рулардың Сарыарқаға қарай шетірек отыратындары болғанымен, қалың көпшілігі орыс қалаларына шектес отыратыны жан сақтап келіп еді.

Аманқарағай дуанына қарайтын көп рулы елдердің өміріне базар кірген, шай, қант, нан, орамал, сабын, сиса, барқыт, жібек, былғары кірген. Бұдан жиырма жыл бұрын хандық жойылғаннан кейін, жаугершілік саябырлап, бейбіт өмірдің іргесі бекіне бастаған еді. Соның бәрін ұмытып, Кенесарыны хан сайлауға бұл елдер көнбей қойды: шабылып жатыр, қыз-келіншектері қорланып жатыр, көнбей жатыр.

Есенеі бірдеме білсе, Кенесары «сідік-масы» ақылсыз адам болып шықты. Қазақ хандығы дегеннің шек-шеңбері де жоқ, бұлжымай тұрар заңы да жоқ. Біреуі хан сайланса, хан Шыңғыстың барлық ұрпағы елді ру-руға бөліп алып билеп, ойына келгенін істей беретін. Тоймайтын да, қоймайтын да. Енді сол заманды Кенесары қайта орнатпақшы! Ол заманнан бұл ел біржола безініп болған. Маңдайы тайқылау, төбесі шошақтау көрініп еді, Кенесары ақылды адам болмай шықты.

Қазақ жерінің батысынан бастап, шығысына дейін жетіп, енді оңтүстігіне иек артып қалған орыс қалалары бар. Орал, Орынбор, Тобыл, Түмен, Қызылжар, Омбы, Ірбіт — үлкен шаһарлар. Ол қалалардың ішкі бетін астарлап казак-орыс станицалары орнап қалды. Сонда Кенесары хандығын қай жерге орнатпақшы! Бетпақдалаға ма? Оған ерген ел өзінен өзі «Ақтабан шұбырынды» болмасқа не амалы болмақ? Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыға ерген елдердің қазір қашып жатқандары бар. Мұны да түсінбесе, Кенесары шын ақымақ екен!

Отаршыл патшалықтың алары да аз емес, орыс қалаларынан сенің аларың да аз емес. Ханның қазанына түсіп кеткеннің сенің аузыңа көбігі де тимейді, сүйегі де тимейді.

Осыны ойлаған елдер тыныштығын шайқап Кенесары дүрбелеңіне ермей, қасарысып қалды. Осыны ойлаған Енесей Кенесарыға қарсылық туын көтерді. Керей — Уак деп аталатын бес болыс ел Есенейдің айналасына жинала берді, жинала берді.

II

Қазақ соғыстарында жаралану көп те, өлім аз болады. Садақ оғы көбінесе алыстан атылады да әлсіз тиеді, әлсіз жаралайды. Сойыл-шоқпары бар адам найзаны да оп-оңай қағып қалып, ортасынан үзіп жібере алады. Найзасы сынған адам құр қол адаммен бірдей. Қылыш деген, қарама-қарсы қасарысып қылыштасу деген қазақ соғыстарының салтына кірмеген. Үш жылға созылған Есеней мен Кенесары қолының соғысында өлі үш жүз адам өлген жоқ. Жараланып, қатардан шығып қалған мүгедектер екі үйдің бірінде бар.

Қазір Кенесары қалың қолын Керей — Уактың өкпе тұсына, Есіл бойына топтап, Есенейге қарсы үлкен жорыққа әзірленіп жатқаны байқалған. Есеней де бес болыс елдің ер-азаматын қарама-қарсы топтап, жайлау көлдеріне орнады. Содан кейін жинаған қолын әр елдің батырларына, сенімді ақсақалдарына тапсырып, өзі қасына қырық адам ертіп, дуанбасы аға сұлтан Шыңғысқа тағы бір жолығып қайтуға жүріп кетті.

Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов деген төре еді. Ол адам Кенесары қозғалысына қосылған да жоқ, қарсылық та көрсетпей келеді. Шабылып жатқан елі бар, Кенесарыға кетіп жатқан елі бар, аға сұлтан мұның екеуіне де дәрменсіздің енжарлығын көрсетіп, ордасында тыныш жата берді. Үш жылға созылған талан-таражға селт еткен емес. Қысқа қарай қырық семіз соғым, жазға қарай қырық сауын бие, жүз бойдақ қой жинатып алады да, соны беріп отырған ел шабындыға ұшырап жатқанда үн шығармайды. Аға сұлтанның екі оқты мінезі басқарып отырған елінің ішіне іріткі салып та болды. Есеней аға сұлтанмен арасын біржолата ашып алуға кетіп еді.

Есеней — аға сұлтан кеңесінің ең беделді биі. Әділ де қатал би атанған адам. Ұзақ ойланады, байламын бір-ақ кесіп айтады. Ұры-қарыға, шылық-былыққа қатал адам. Қасында қарулы қырық жігіті бар, дуан орталығына келді. Аға сұлтан ордасына сенімді серігі «түрікпен» Мүсіреппен бірге Артықбай, Сәдір дейтін екі батырын ала кірді.

Шыңғыс Есенейге тұра келіп амандасты:

— Есеке, қош келіпсіз. Төрлетіңіз...

Бет-аузына кісі тұра қарай алмайтын қара шұбар, орта бойлы адам, кеудесінен ғана келетін Есенейге аға сұлтан әрі таңдана, әрі қауіптен қарайтын еді.

— Өз орныңызға, өз орныңызға! — деп өз қасынан орын нұсқап, абыржып қалды.

Төрде отырған Кенесарының елшісі, Тілеуімбет би мен Жанай батыр, тағы бірнеше адам — бәрі де тұра келіп амандасты.

Есеней төрде отырып қалған Тілеуімбет биді төмен ығыстырып, әдеттегі өз орнына, Шыңғыстың оң жағынан жақын таяна отырды. Отыра бергенде тізесі Тілеуімбет бидің санына тиіп кетіп еді, ол ыршып кетіп, Жанай батырға соғылды.

— Жол болсын, Есеке!.. Дуан мәжілісінен бір ай бұрын келіп қалыпсыз, тыныштық па, әйтеуір?

— Тыныштық болса, келетін бе едім, тәңірі! Жын ұрған бауырың қол астындағы елді күнде шауып, дамыл беріп отыр ма! — деді Есеней. Әдейі Тілеуімбетке тигізе де қадай айтты.

— Керей — Уақтың ішінде Есекең барда сырттан ешкім бата алмас деп, біз мұнда тыныш жата беріп едік... — деп Шыңғыс сөз аяғын іркіп тоқтады.

— Сол Керей — Уағың ат үстінде ұйықтайтын болғалы үш жылға айналды. Ол сенің біліп отырған жайларың... — деді Есеней, енді Шыңғыстың өзіне тұра қадалып.

— О, Есекем ширығып келген екен... Есекем ширығып келсе, мен қашанғы әдетім бойынша аузымды аша алмаймын, — деп Шыңғыс кеңкілдеген болып өтірік күлді. — Шамдана сөйлеспей, шыдаса тұрайық деуге де аузым барар емес.

Созылар сөздің үзіле бастағанын сезіне қойған Тілеуімбет би сөйлеп кетті. Сөзшең екен. Орағытып, оспақтап, мақалдап, мәтелдеп шырғалап келіп, аяғында шамданың күш көрсетіп қалды.

— Қазақ қазақ болғалы,
Өз алдына ел болып,
Оңаша бір қонғалы,
Хандығынан айрылса,
Ел болудан қалғаны.
Қара саба тай жүзген,
Бұхарадан келген тай қазан,
Бәрі адыра болғаны.
Қара нанға құл болып,
Ханына тіл тигізген,
Мейлі би, мейлі құл болсын,
Тартатын бір сазайын,
Көрген емен оңғанын!

Тілеуімбет осылай айбар шегіп тоқтады. Есенеі оған жауап бергісі келмей, Мүсірепке иек қақты.

— Отағасы, сіз қашанғы хандықты, қай хандықты айттып отырсыз? Осы отырған аға сұлтанымыздың әкесі Уәлихан қайтыс болғалы жиырма жылдан асып кетті. Содан бері Сібірге қарайтын алты дуан қазақтың ханы барын естіген де, білген де емеспіз. Кенесарыны одан-бұдан қосылған саяқтар ханымыз десе, онда біздің жұмысымыз жоқ, дей берсін. Бірақ мені хан сайламасаң, шауып алам деп отырған бұзақыны есі бар ел хан сайламайтын болар. Сіз біздің елге екі рет келіп, осы тақпағыңызды екі рет айттыңыз. Сонда біздің бес болыс Керей — Уақ қандай жауап қайтарды? Есіңізде болар?

Тілеуімбет би «түрікпен» Мүсірептің бір сөзін естігісі келмей, көзін жұмып алып, басын төмен салып тұнжырап қалды. Кенесарының биіне орыс қойған дуан биінің өзі жауап бермей, қасындағы атқосшы «түрікпеніне» жауап қайтартқаны қатты қорлау еді.

Тілеуімбеттің менсінбегені Мүсірепке де батып кеткен екен, сондықтан ол сөз аяғында бидің өзін түйрей кетті.

— Бірінші келгеніңізде аман кетіп едіңіз... Екінші келгеніңізде қалай болдыңыз? — деп Мүсіреп аз ғана кідірді де, Есенейдің қабақ түйіп қалғанына қарамай, — астыңыздағы атыңыздан айрылып қайтқансыз! — деді.

Кенесарының Керей — Уақ елдеріне екінші рет жіберген елшісі Тілеуімбет би сол жолы үлкен ұятқа ұшырап қайтқаны рас болатын. «Айыр көмей, жез таңдай» атанған би мақал-мәтелдерімен жұртты ұйытып әкетіп еді. Бес болыс Керей — Уақтың арасына үлкен толқу кіріп, ой-

дан гөрі сөз шешендігіне бастарын шұлғи бастаған-ды. Ол шешендік бидің өз сөзі емес, өңі айналған ел қазынасы екенін қараңғы жұрт аңдай алмай қалған.

— Пай-пай, айтты-ау! Ел қамын жеген Едіге осындай-ақ болар! — деген дауыстар шыға бергенде, Тілеуімбет:

— Ұғынсаң болды, жұртым! — деп шалқая берген.

Тап осы тұста қалың топтың ортасында отырған Есеней бидің алдына бір бурыл сакал адам келіп тізе бүгіп еді:

— Әділ би деп алдыңа жүгінуге келдім, Есеней. Арызымды тында! Осы әулиесіп отырған Тілеуімбет бидің мініп жүрген сарыала жорғасы кімдікі екен? Соны біліп беріңізші! — деген.

— Өзіңкі болад та! — деген Есеней. — Тілеуімбет би біреудің атын мініп жүр деймісің?

— Есеней би, құрып қойған қақпаның бар екен ғой! — деген Тілеуімбет ашу шақырып.

— Жоқ, Есеней би, алты дуанға атағы жайылған сарыала жорға менікі. Осы кісі бас болып келіп, екі жеті өтті, сарыаланың тұқымын түгел айдап әкетті. Содан кейін өзім кеше көшіп келіп, Клитан аузына тоқырадым.

Жаңа ғана Тілеуімбетке бас иіп қалған жұрт енді оның теріскей жағына шығып кетті.

— Ұят-ай, ұят-ай!

— Бұдан да өлген артық қой!

— Сен өзің кімсің? — деп сұрады Есеней.

— Біреудің даңқы атымен шығады, біреудің даңқы итімен! Атығай — Қарауыл Сауытбектің аты сарыала итімен шықса, мен сарыала жорғасымен аты шыққан қойлы Атығайдың бір жаман шалымын.

— Онда сен Жаманбала болдың ғой?

— Болсақ, болармыз.

— Ал биеке, төрелігін өзіңіз айтыңыз! — деді Есеней Тілеуімбет биге.

— Қырық қамшы дүре!

— Кімге?

— Би үстінен шағым айтушыға болад та!

Есеней аз аялдап отырды да:

— Ат сенікі! — деді Жаманбалаға.

Мүсіреп Тілеуімбетке осыны ескертіп, қытықтап алды да тоқтады. Тілеуімбет сол қатып қалған бойы қатты да қалды.

Есней сөзін Шыңғысқа бұрыла қарап отырып бастады:

— Ашына келсем, себебім болды, аға сұлтан. Онымды ауыр алма! Тай жүздеген қара саба, тай қазан дегендер ендігі заманда бос сөздер. Нанмен ойнамайық. Нан әр қазақтың күн көрісіне айналды. Қара сабасы бар, тай қазаны бар хандар қай қазақты асырап еді? Ханның қазанын да, сабасын да қара қазақ толтырып отыратын. Қазір де солай. Қалқайтып хан сайлаған хандығын қай жерге құрмақ? Бетпақтың шөліне ме? Бұдан екі-үш жыл бұрын Кенесарыны хан сайлаймыз деп даурыққан елдер қазір шұбырып мекеніне қайтып жатыр. Мен бірдеме білсем, Кенесары алты дуанға хан болмақ түгіл, өз еліне сыйыса алмай, далаң Сарыарқаға қарай қашқалы отыр. Енді ол қашқын! — деп тоқтады.

Шыңғыстың өз ойы да осыған жақын еді. Наполеонды жеңіп, Батыс мемлекеттерінің төкаппарлығын басып қайтқан орыс құралына қарсы аттануға қазір қандай ұлы мемлекеттің болса да батылы бармайды. Ондай күш қазір дүние жүзінде жоқ! Түптеп келгенде, Кенесары елді біраз арандатады да, тас-талқанға ұшырап тынады. Дегенмен, Үш жүздің болыс-билері бас қосып, Кенесарыны хан сайласа, мүмкін, қазақтың елдігін таныған патша үкіметі қысымын бәсеңдетер ме еді, әлде қайтер еді? Бірақ хандық деген өмірлік тіршілік бола алмайды. Аға сұлтан мұны жақсы біледі. Шабын-шапқыдан азар болған ызалы ел «Көп болса, Кенесары жүзге келер!» дегенді таратып жіберген. Қалын бұқара одан біржолата безінуге жақын. Мына отырған ақылды қара шұбар осының бәрін әбден түсініп, хан тұқымдас аға сұлтанның бетіне тура айтып отыр. Не елмен бол, не туысқаныңды жақтап шық, бетінді аш дегелі келген ғой.

Патшалық тәртіп бойынша аға сұлтан болып отырған адам бірінші болып Кенесарыға қарсы аттануы керек еді. Оған қалай барар? Тілеуімбет би қол жинап келіп, Кенесарыға қосыл деп салмақ салады. Бұған қалай барар?

Есней тағы сөйлеп кетті:

— Кенесары Керей — Уактың дәл өкпе тұсына мыңдаған сарбазын төгіп, ертең-бүгін шабуылдайын деп отыр. Біз де қарап отырғананымыз жоқ. Тегінде, осы жолы бір жағымыз ағалап тынатын болармыз. Әдейі соны хабарлайын деп келдім...

Сөз арасында аз ғана кідірісті пайдаланып, Тілеуімбет би Есенеіге қарап:

— Аманқарағай дуанының төбе биі Есенеі орыстың қоржыншысы болыпты дегенді естігенде қуанарымызды да, ұяларымызды да білмедік... қалай да өзіңе лайық болса, бізге сол болады. Қайырлы болсын! — деп бүйідей шағып алды.

Есенеі бөгелген жоқ.

— Есенеідің ескі қоржынына Кенесарының екі жүз жауынгері сыйып кеткен соң, қоржыныма әбден ырзамын, — деді ол. — Атығай — Қарауылдың дардай биі едіңіз, Кенесарының поштабайы болып далақтап жүргеніңіз өзіңізге де қайырлы болсын...

Шарпысып, серпісіп қалды да, екеуі де тоқтады. Үш жылға созылып бара жатқан айқастарда Есенеі Кенесарының екі жүздей адамын тұтқындап алып, Стапқа тапсырған. Сонысы үшін хорунжий деген атақ алған. Тілеуімбет би аға сұлтан сайлауында бұрынғы би атағынан айрылып қалып, қазір Кенесарының «анда бар, мында барында» жүр. Екі бидің алма-кезек кекетісіп қалғандары осы жайлар еді.

Шыңғыс қатты қысылып қалды. Түптеп келгенде, Есенеідің не айтарын Шыңғыс ертеден сезінетін. Бұл жолғысы не қосыл, не бөлін, бойыңды көрсет дегені еді. Ертең өзі басқарып отырған дуанның қақ жартысындай қалың бір жері шабылып қалса, Есенеі ол жайды Сібір губернаторына шағым етпей қалар ма? Қазір жұқалап аңдатып отырса, губернаторға турасынан басады. Омбыда алты дуан үстінен бақылайтын Тұрлыбек отыр. Ол Есенеідің туысқаны, қарын бөлесі. Шағымның бірінші жолдары «шабуыл алдында аға сұлтанға өзім барып хабарлап едім, құлақ аспады» деген сөздерден басталатын болады да... Жауығып алған екі жақтың менің алдымда кездесіп қалғанын қайтерсің. Осы бір қолма-қол жанжалға айналуға бет алған кездесуді ебін тауып ыдыратып жіберетін не шара табылар екен?

Осы тұста неміс пе, швед пе, ел қазағы Берсен деп кеткен шикіл-сары майор Бергсен келіп:

— Аға сұлтан мырза, ат ойындары әзірленді. Мергендер де әзір. Қабыл етіңіз, — деді. Шыңғыс қуанып кетті.

— Қадірлі билер, енді сөз жарыстырып ушықтыра бергеніміз лайықсыз болар. Екі жақтың да түтіні таныл-

ды. Далаға шығып, әскери ойындарды көрсек қайтер? — деп орнынан тұрды. Қонақтары да соңынан еріп, бәрі далаға шықты.

«Қауіпті кезде керегі болар» деп, Сібір губернаторы аға сұлтан Шыңғысқа қырық адам қарулы казак-орыс беріп қойған еді. Олары әрі аға сұлтанды қорғаушы, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын. Әуелі солар ат үстіндегі ойындарын көрсетті.

Казак-орыстар әбден машықтанып алған қулар екен. Шауып келе жатқан атқа қарғып мініп те кетеді, ағып келе жатқан аттың бауырынан өтіп те кетеді. Аттары қандай дағдыланып алған! Шауып келе жатып кілт тоқтап, бәрі бір жағына қарай сұлап түседі. Тырп етпей жатып қалады. Қазак аттары мұндайда өзінен өзі есеңгіреп, болмашыдан үркіп, әурелер еді.

Келесі жолы казак-орыстар қару-жарақтарын түгел асынып, жарқылдасып шықты. Қылыш, мылтық, найзалар кезек-кезек айқасып, кезек-кезек сілтессе де, ешкімге дарыған жоқ. Бірақ шын айқаста бұларға қарсы тұру қиын сияқты. Әсіресе күнге шағылысқан қылыштардың жарқылдасуынан жаның түршіккендей екен.

Шыңғыс Тілеуімбет биге ұмытпастай бір сабақ бергендей, оның бетіне ара-тұра қарап қояды. Керазу қырсық би:

— Бұлар аттарын жатқызып-тұрғызып жүргенде, біз де қарап тұрмаспыз! — деді.

Иә, Кенесары тобырының беті қисайған жағынан бұрылар емес! Бұл — далаңқы елдердің хан тұқымдарының, би-болыс, ақсақалдарының беті. Елдің патша отаршылдығына заңды қарсылығын пайдаланып, хандық құрмақшы! Олар енді ол бетінен қайтарыла алмасқа кеткен — «бәрібір, қайрылғаныңмен патша да жарылқамайды, ел де жарылқамайды».

Казак-орыстар ойынынан кейін «жамбы ату» басталды. Бұл ойындардың екеуі де Тілеуімбет бидің келуіне көрсетілген құрмет ретінде әдейі әзірленіп еді. Екі биік қарағай бағанға көлденең салынған арқалыққа салбыратып ілген бірнеше жамбы жарқырайды. Екеуі тай тұяғындай бақыр. Екеуі бір теңгелік күміс, екеуі бармақ тырнағындай ғана алтын жамбы.

Майор бәсекелі атыстың шарттарын түсіндірді: тай тұяғындай бақыр жамбыны атып түсірген мергенге — түлкі